

Висновки

У процесі дослідження визначено засади формування та тенденції розвитку організаційно-економічного механізму залучення інвестицій в підприємства агропромислового комплексу України через обґрунтування основних завдань інвестиційної політики, що пов'язані зі створенням сприятливого інвестиційного клімату; реалізацією заходів, спрямованих на збільшення обсягу інвестицій за рахунок внутрішніх ресурсів підприємств; залученням зовнішніх інвестицій і коштів іноземних інвесторів; створенням привабливого іміджу країни.

Список використаних джерел

1. Кісіль М.І. Проблема інвестиційного забезпечення сільськогосподарського виробництва та напрями її вирішення в перспективі /

М.І. Кісіль // Стратегія використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: Тези доповідей міжн. наук.-практ. конф. 18 травня 2007 р. – Ч. 2. – Тернопіль: ТНЕУ, 2007. – 346 с.

2. Трегобчук В.М. Інноваційно-інвестиційний розвиток національного АПК: проблеми, напрями і механізми / В.М. Трегобчук // Економіка України. – 2006. – С. 4–12.

3. Китай задля своєї продовольчої безпеки інвестує мільярди в АПК України. – [Електрон. ресурс] // Режим доступу: <http://www.uapg.com.ua>

4. Державне агентство України з інвестицій та розвитку. Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2011?2015 роки. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.in.gov.ua>

УДК: 330.101.2

С.Ю. ПАХОМОВ,

д.е.н., професор, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

Інститути і механізми перерозподілу ресурсів у високотехнологічні сегменти

Робота присвячена проблемі створення інституційно-національної системи для формування стратегії розвитку інноваційної економіки України.

Ключові слова: конкурентоспроможність, економічна стратегія, інноваційна економіка, інституційні реформи.

Робота посвящена проблеме создания институциональной системы для формирования стратегии развития инновационной экономики Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность, экономическая стратегия, инновационная экономика, институциональные реформы.

Work is devoted a problem of creation of institutional system for formation of strategy of development of innovative economy of Ukraine.

Keywords: competitiveness, economic strategy, innovative economy, institutional reforms.

Постановка проблеми. Реалізація інноваційної (високотехнологічної) відтворювальної моделі не може (на відміну від моделі індустріальної) обійтися без інструментів і механізмів, що забезпечують перерозподіл ресурсів і коштів у напрямі структурних інноваційних зрушень.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Спектр відповідних досліджень знаходять відображення в численних дослідженнях. Серед них слід відзначити фундаментальні праці Дж. Данінга, П. Друкера, Д. Дерлоу, Е. Кемпбелла, Дж. Коллінза, М. Крістенсена, Д. Моррісона, М. Портера, Б. Санто, Й. Шумпетера, К. Фрімена та ін. Серед російських

вчених слід відмітити О. Бузгаліна, С. Глазьева, Н. Іванова, В. Маєвського, В. Макарова, Ю. Яковця та ін. Зазначена проблематика досліджується в багатьох працях вітчизняних економістів, у тому числі В. Александрової, В. Василенко, О. Білоруса, В. Геєця, А. Кредісова, Д. Лук'яненка, Ю. Макогона, О. Мозгового, Ю. Пахомова, Є. Панченка, А. Поручника, В. Савчука, В. Сіденка, А. Філіпенка, В. Чужикова та ін.

Мета статті. Дослідження проблематики формування національної інноваційної системи в умовах глобальних трансформацій та розробка на цій основі науково обґрунтованих підходів щодо формування національної інноваційної політики для забезпечення конкурентоспроможності України на міжнародних ринках.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що інститути, які забезпечують перетікання коштів з традиційних галузей у передові, в Україні є повністю відсутніми. І що значні статки, що отримуються в ході переробки первинної сировини і посередницької діяльності, залишаються на тих же підприємствах і фірмах або перетікають в закордонні офшори, залишаючи країну без перспективи не тільки постіндустріального майбутнього, а й без успішної індустріальної перспективи.

Звичайно, і в нинішній ситуації діють інститути перерозподілу. Це і податки (та їх послаблення), і різні пільги. Тут же і банкрутство, приватизація, посередництво. Однак ці механізми недостатні і розраховані на відтворення старої низькотехнологічної економіки. Цей перерозподільчий інструментарій є не дуже прийнятним і для індустріальної сфери, і зовсім не підходить для формування інноваційних сегментів.

ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА

Інститути і механізми, призначені для формування високотехнологічних анклавів, – це тонкий і чутливий до прогресу інструментарій, що діє в режимі саморегулювання і суттєво відрізняється від того, що обслуговує звичайний ринок. До цього ж ці регулятори, що обслуговують високотехнологічні анклавів, частіше всього засновані на інститутах, не підпорядкованих «ручному» управлінню. В них закладений потенціал масово-сегментарного, а не індивідуально-вибіркового впливу. Про це свідчать дані таблиці, де показано, що ставки податків як такі абсолютно не впливають на економічний розвиток країни і не можуть слугувати ефективним механізмом економічного зростання.

І саме з цієї причини відтворення перерозподільних механізмів інституціонального обслуговування високотехнологічної економіки змінює насамперед баланс на користь економіки передової. Самовдосконалення розподільчих механізмів, їхня націленість на інновації протидіє відтворенню тих старих сегментів економіки, які треба списати, і сприяє використанню ресурсів, які уряд спрямовує у своїх зусиллях, направлених на реалізацію прогресивних стратегій.

Таким чином, перед тим як перейти до пошуку і розкриття механізмів нового перерозподілу, слід дослідити частку тих галузей, що є традиційними на сьогодні. Річ у тім, що ці традиційні для індустріальної епохи галузі промисловості при розвороті інститутів у напрямку постіндустріалізму не тільки залишаються, а й домінують довгий час. Навіть у

Сполучених Штатах, де модерні інститути перерозподілу є орієнтованими на постіндустріалізм, традиційна індустріальна база залишається досить широкою. І така сумісність навіть для розвинутих країн є природною і закономірною, адже постіндустріальні інститути не ведуть до згорання інститутів ринку, що обслуговують традиційну індустрію, вони лише корегують ринкові процеси, забезпечуючи спочатку зародження, а потім і переваги нової високотехнологічної економіки. Крім того, інноваційні за своєю природою інститути при певній їх перебудові можуть покращувати і структуру традиційних галузей, надсилаючи до них передові технології. Таким чином, сумарний результат обертається ефектом для економіки в цілому.

Відсутність інституціональних механізмів ефективного перерозподілу коштів і ресурсів відчувається в Україні вже зараз, що виражається в появі у відносно бідній країні надлишкових коштів. Тенденції «закупорення» ліквідності свідчать, своєю чергою, про необхідність формування перерозподільних процесів, що працюють на структурно-якісні зміни. В іншому випадку саме через обмеженість екстенсивного відтворення країну очікує перегрів економіки і спад.

Відомо, що перерозподільний інструментарій, що сприяє структурним змінам, є дуже різноманітним. Це і податки, і державні витрати, і банківська система, і інвестори, і великі корпорації, і інститути розвитку, і фондовий ринок, і вторинний інструментарій, яким є приватизація як інструмент дер-

Ставки основних бюджетотворюючих податків у країнах ЄС та Україні

Країна	Ставки			Податкове навантаження (відношення суми податкових надходжень і соціальних внесків до ВВП у %) в 2012 році
	ПДВ, %	корпоративний податок (податок на прибуток підприємства), %	персональний прибутковий податок (податок з доходів фізичних осіб), %	
Австрія	20	25	50	42,6
Бельгія	21	33,99	30	45,2
Болгарія	20	25	26	31,3
Великобританія	17,5	19	40	36
Греція	19	29	40	35,1
Данія	25	24	До 63	48,8
Естонія	18	23	23	32,6
Ірландія	21	12,5	42	30,2
Іспанія	16	35	45	34,6
Італія	20	33	39	40,6
Кіпр	15	10	30	34,1
Латвія	18	15	25	28,6
Литва	18	15	27	28,4
Люксембург	15	22	38	40,1
Мальта	18	35	35	35,1
Нідерланди	19	29,6	52	37,8
Німеччина	16	38,7	42	38,7
Польща	22	19	40	32,9
Португалія	21	25	42	34,5
Румунія	19	16	16	30,7
Словаччина	19	19	19	30,3
Словенія	20	25	50	39,7
Угорщина	25	16	38	39,1
Україна	20	25	15	28,9

Джерело: на основі [1].

жавної політики, і інструменти монетарно-фінансового маневру, такі як валютний курс, різні фонди і багато іншого.

Усі перераховані та інші механізми, будучи затребуваними як традиційними, так і інноваційними сегментами, по-різному проявляються в першому і в другому випадку. В останньому – від інститутів вимагається контроль за довготерміновістю і стабільністю в цій сфері. При цьому особливе значення має наявність інструментів, що трансформують короткі гроші в довгі, що пов'язано з формуванням довготермінових процесів, які включають в себе постійний моніторинг і довготермінове стеження. Особливо це стосується перетікання і засвоєння коштів в умовах міжгалузевого перерозподілу. Сам по собі проект має бути інституціонально і процедурно, в тому числі фінансово, підкріпленим. Усе це підказує передовий «неринковий» досвід країн сучасного авангарду, що в їх сьогодиншньому стані набагато більше схожі на Радянський Союз, ніж Україна, яка пройшла цим шляхом. Різниця полягає в тому, що радянські перерозподільні механізми були позбавлені ринкових мотивацій, в той час як сучасні авангардні інституції роблять їх ринково мотивованими, що відбувається в першу чергу через втручання з боку держави.

Потреба перерозподілу в інтересах структурних змін у напрямі інновацій більше відповідатиме не банківська система, а фондовий ринок. Фондові ринки більш адекватно виражають динаміку і змінність кінцевих процесів в сфері інновацій, дає правильно зорієнтовані сигнали інвесторам, сприяють домінуванню універсальних рішень над рішеннями індивідуальними і, по цих причинах оптимізує розподіл коштів і ресурсів відповідно ситуації, що склалася. І при цьому, здійснюючи міжгалузеві перетікання за критеріями ефективності, фондовий ринок одночасно регулює і перерозподіл капіталу відповідно критеріям внутрішньогалузевої конкуренції, оскільки процес капіталізації, пов'язаний із функціями фондового ринку, оцінює великих гравців і індивідуально.

Звичайно, фондові ринки мають більші в порівнянні з банками ризики, але й більші прибутки, а головне – ведуть до більш успішного розвитку. В країнах Заходу існують і конкурують дві основні підприємницькі моделі: євроконтинентальна, або рейнська, в якій фінансування базується на кредитах банків та інших фінансових установ; і англо-американська, зорієнтована на фондовий ринок. Якщо розглянути окремі країни, виявиться, що і та, і інша модель знаходить у Західній Європі широке використання. Так, якщо рейнська модель домінує в Німеччині, Італії та Австрії, то англо-американська, крім Великобританії, ще й в Нідерландах та Швейцарії. При цьому відповідно в країнах, що використовують переважно євроконтинентальну (рейнську) модель основною структурою, що здійснює інвестування, є фінансово-промислові групи (або холдинги), які як власники концентрують основну масу капіталу. В країнах же другої (англо-американської) підприємницької моделі, основною структурою виступає корпорація, що заохочує і приймає в

свою орбіту велику кількість розсіяних капіталів через акції, цінність яких визначається грою на біржі.

Вищесказане підтверджує, що мінливі процеси, характерні для інноваційних сегментів, більш повно відображає англо-американська модель, а процеси індустріального традиціоналізму, з його стійкістю і стабільністю, більш втіленими є в моделі євроконтинентальній (рейнській). При цьому слід відмітити, що для Євросоюзу характерним є більш повільне в порівнянні зі Сполученими Штатами формування сегментів постіндустріальної економіки. Однак саме заострення суперництва зі Сполученими Штатами примусило Європу прискорити структурні трансформації в напрямку постіндустріалізму. І для порівняння інноваційного потенціалу кожної з моделей за критеріями конкурентоспроможності важливо було б дати їм обом широкий простір, а також створити ситуацію взаємозамінності цих моделей. І коли суперництво двох моделей в країнах рейнської моделі було розблоковано, виявилася перевага моделі англо-американської, тобто, акціонерного капіталу.

Остання обставина – перевага за впливом на збільшення капіталізації – для України є виключно важливою, оскільки низька, явно недооцінена капіталізація є однією з найсерйозніших перешкод, що важко подолати, на шляху іноземних інвесторів. Проблема, важлива саме для України, – як оцінюється капіталізація. Можлива оцінка традиційна (доглобалізаційна), коли в розрахунок беруться показники, що виражають обсяги матеріальних активів. Ці показники мають переваги у вигляді надійності й захищеності. Саме вони є найбільш адекватними макроекономічним оціночним показникам, наприклад показнику ВВП, який, як відомо, використовується як головний в оцінці рівня розвитку країни.

Інший критерій, і відповідно оціночний показник капіталізації, це так звана ринкова оцінка, або ринкова капіталізація активів. Вона поряд з оцінкою матеріальною включає і ринково-кон'юнктурні компоненти, що відображають моменти, які близькі до віртуальності, в тому числі і в широкому сенсі. Сьогодні, в умовах нестійкості і невизначеності, фактор ринкової капіталізації виявляється, особливо для інвесторів, головним. І в цій ситуації оцінки за критеріями, що є у нас вже традиційними і заснованими на вартості матеріальних активів (основні фонди, обладнання, земля, виробнича інфраструктура, виробничі приміщення), можуть нас дезорієнтувати, оскільки вони поступаються за рівнем значущості ринковим критеріям, заснованим на синтезі оцінок матеріальних активів і активів нематеріальних. При цьому виявляється, що інша складова (нематеріальні активи), що проявляється через фондову біржу, має перманентне значення і демонструє структурне зростання. Для орієнтації інвесторів і для результатів гри на біржі велике значення має та обставина, що, наприклад, до 2003 року співвідношення балансової вартості найбільших корпорацій світу і обсягів ринкової капіталізації становило 1:8, тобто на матеріальні активи припадало лише 12% [2, с. 30]. Інші 88% – це фактори, що

ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА

визначають ринкову оцінку нематеріальних активів, до складу яких входили: конкурентоспроможність (7,7 бала з 10), кваліфікація персоналу (7,5), рентабельність компанії (7,2), репутація керівництва (7,2), сучасність технологічних ліній (7,2), маркетингова стратегія (7,2) та ін. [3, с. 56].

Таким чином, враження, що при співставленні матеріального (основні фонди, прибуток і т.д.) і ринкових критеріїв більш надійними є перші, оскільки ринкові критерії мають суттєву віртуальність погрішність, є часто оманливим. Ринкова капіталізація, що синтезує перше та друге, в більшому ступені є фактором зростання. Причому переважно в цьому напрямі впливає саме механізм фондового ринку, що одержав додатковий вплив завдяки глобалізації. Там, де модель акціонерного капіталізму представлена недостатньо, це є однією з причин відносного уповільнення розвитку і зростання. З цього приводу звернемося до ситуації в Німеччині – однієї з найбільш успішних країн світу. Для підтвердження останньої тези пропонуємо пояснення причин відставання Німеччини, що коментує міністр економіки Вольгант Клемент: «Ми живемо нині у відкритому світі. Це змінює умови функціонування економіки і праці... Ми занадто пізно зорієнтувалися в нових обставинах і нам доводиться зараз робити великі кроки, щоб не відставати і знову забезпечити нашій країні становище лідера... Ми поклали надію на класичні галузі, наприклад, автомобільну, машинобудування, хімічну, фармацевтичну, в яких займає сильні позиції, а нові області прикладення сил в достатньому рівні ми до цих пір не засвоїли. Так що ми зараз повинні швидко рухатися вперед». І далі – «...в останні 15–20 років у Німеччині не займалися процесом оновлення, а жили за рахунок основних коштів, що були нажиті і досягнуті раніше. Але одного цього недостатньо для забезпечення майбутнього... Нові технології корінним чином змінили світ та економіку, і залишаються одним із могутніх двигунів зростання народного господарства... Звичайно, індустріальне суспільство ще існує і є необхідним для нас, однак лише це не визначає економічне життя» [4, с. 94].

У даному випадку цей вислів наводиться для ілюстрації двох моментів. По-перше, виявляється, що навіть у Німеччині має місце прогалина і «неспрацьовування» того механізму, через який здійснюється перехід від індустріальної до постіндустріальної моделі. По-друге, джерелом стримування постіндустріалізму, крім гіпертрофії соціальної сфери, служить у Німеччині і «нерозвиненість» тих механізмів перетікання коштів в галузі «нової економіки», що стосовно Європи втілено в рейнській моделі, яка переорієнтовується на холдинговий варіант розвитку тієї англо-американської моделі, що дає швидке зростання капіталізації за рахунок механізмів фондового ринку. В цій же Німеччині після податкової реформи 2001 року, що розширила можливості фондових бірж, очікується різке збільшення капіталізації як великих корпорацій, так і банків, що вивільняються від залежностей, притаманних фінансово-промисловим групам. Так, найбільший у Німеччині Deutsche Bank, позбавляючись від

активів, інвестованих у найбільші німецькі компанії, розраховує на різкий стрибок у рівні капіталізації [2, с. 36]. Звичайно, рейнська модель, зорієнтована на традиційні (класичні) галузі, відрізняється значною стабільністю, проте інша, менш стійка англо-американська – дає у вдалому випадку великий вигреш, причому, знову-таки, симптоматично саме в інноваційній сфері.

А тому, що саме фондові ринки завдяки гнучкому і швидкодіючому механізму перерозподілу капіталу адекватно динаміці і структурі інноваційних змін, що сприяють масштабному залученні іноземних капіталів, все більш направляючи їх в нову економіку. Відповідно зростає значимість прискорення ринкової капіталізації в мірі підвищення ролі фондового ринку, найбільш повно відображає конкурентоспроможність тієї чи іншої компанії, а значить і країні на інноваційному полі.

Усе те, що стосується переваг англо-американської моделі, входить у протиріччя з установками України на стабільність. Набагато спокійніше жити з орієнтацією на матеріальні критерії оцінки активів; бо оцінки, що відображають процеси ринкової капіталізації, характеризуються нестабільністю; вони можуть швидко змінюватись під впливом глобальної кон'юнктури, особливо через спекулятивні операції. При радикальній переорієнтації на гнучкі, ефективні, але вередливі інструменти Україні важливо підстрахуватися в частині стабільності. Важливо, наприклад, враховувати, що у складних умовах сьогодення треба підстрахуватися інструментами більш стабільними, такими, наприклад, як ринок деривативів.

Перерозподільні механізми, що діють через зростання капіталізації і забезпечуються фондовими ринками – демонструють перевагу перед нами, країнами з низькими темпами, навіть при умові високих темпів, розрахованих за суто матеріальними критеріями. Такі, передові за критеріями інституціонального облаштування країни нас особливо швидко випереджають саме за показником капіталізації, що є для інвесторів найважливішим. Адже тільки в 90-ті роки (за десятиріччя) обсяг європейського фондового ринку збільшився в чотири рази. І якщо в 1990 році співвідношення капіталізованої корпоративної власності до ВВП складало 20%, а в 1996 році – 35%, то в 2000 році він досяг 90–92% [5, с. 36]. Україна ж за цими критеріями з Європою є взагалі неспівставною, оскільки показники капіталізації по відношенню до ВВП в нашій країні є мікроскопічними.

Як відомо, Україна, що протиставляє себе Росії, спирається на більш швидке зростання частки обробної промисловості і особливо машинобудування. І справді, ця прогресивна структурна зміна вигідно відтінює наш сучасний розвиток, оскільки Росія в період зростання попиту на енергоносії демонструє випереджаюче зростання, навпаки, енергосировинного характеру. Але при цьому Росія демонструє поворот у напрямі нарощування інституціональних передумов інновацій, на основі випереджаючого розвитку фондового ринку і венчурного бізнесу. Саме в останні два роки російський фондовий ринок змінився – за словами голови Феде-

ральної комісії ринку цінних паперів, «з іграшкового в реальний ринок» [6, с. 118]. Показник його ринкової капіталізації досяг \$168 млрд., обігнавши не тільки слаборозвинуті країни, а й ряд країн Західної Європи: наприклад, Норвегію, Португалію, Грецію, Данію, Австрію, Ірландію та ряд інших. На сьогодні російський фондовий ринок становить 45% від ВВП і за об'ємними показниками всього в чотири рази поступається Німеччині [2, с. 33].

Звичайно, поки що російський фондовий ринок не може позиціонуватися як ефективний інструмент інноваційних структурних змін, у ньому не задіяні в повній мірі інституціональні інвестори (наприклад, Пенсійний Фонд). Однак важливим є те, що ринок цей вже став залучати підприємства-емітенти не тільки з обробної промисловості, а й з високотехнологічного сектору. Причому в формуванні структурних змін фондового ринку головну роль відіграють великі стратегічні російські інвестори, що диверсифікують вкладення капіталів, створюючи інноваційні, в тому числі високотехнологічні сегменти.

З погляду стратегічного завдання перерозподілу капіталу не тільки наш, а й російський фондовий ринок не відповідає критеріям розвиненості. Поки що там недостатніми є обороти ринку, швидкість здійснення купівельних операцій, кількість самих цінних паперів та інвесторів. Необхідно зробити перехід від фондового ринку, що працює сам на себе до ринку, що обслуговує потреби структурних змін. Зміни відбудуться тоді, коли дивіденди і платежі по борговим цінним паперам придбають функцію перерозподілу, коли запрацює зворотній зв'язок в напрямку інвесторів, що вклали капітали, і відповідно виникнуть умови, при яких співвідношення між вхідними і вихідними потоками стануть оптимальними, які забезпечують стабільний розвиток ринку. В такій ситуації пізніше запрацюють і механізми перерозподілу, що забезпечують структурні зміни в напрямі високотехнологічності.

Оскільки ж подібний стан в Україні в найближчій перспективі буде відсутнім, держава повинна компетентно регулювати і контролювати направленість інвестиційних потоків, сприяючи корисним для суспільства структурним змінам. У тому числі за рахунок сприяння збільшенню вхідних потоків і укріпленню зворотного зв'язку. Справа має йти і про підтримку розвитку фондового ринку через цільові дотації, податки, програми розвитку, що робили сучасні країни успішними.

Серед об'єктивних обмежень, що стримують «подовження» грошей, важливо відмітити відсутність в Україні достат-

ньо потужних інституціональних інвесторів, таких як пенсійні, страхові та інші фонди. Оскільки пасиви банків формуються короткими грошима, це заважає будь-яким змінам на користь збільшення частки довгих грошей, які тільки і можуть суттєво впливати на структурні зміни. В результаті у зв'язку з інтенсивним накопиченням валютних резервів на експортній основі короткі гроші виявляються надлишковими, а можливі зміни пасивів банків на користь довгих грошей відсутні. До того ж низький рівень капіталізації банків поєднується в Україні з неготовністю промисловості до ефективного використання грошових ресурсів. У тому числі і через відсутність дієздатних великих проектів, забезпечених ресурсним супроводженням на основі адекватних програмно-цільових розробок.

Висновки

Перерозподілу ресурсів через відповідні інститути, а потім через інноваційні проекти в високотехнологічні галузі, може суттєво сприяти політика, що забезпечує націленість фінансової системи на успішний інноваційний розвиток шляхом різкого збільшення грошової маси як бази для прискореної монетаризації і капіталізації. Думається, що саме цей напрям на сьогодні є основним. Немає сумнівів, що в сучасній Україні можна суттєво приростити фінансові ресурси, а отже й капіталізацію за рахунок розблокування коштів, що нині пов'язані безхазяйністю, штучними перепонами, паразитичним привласненням чи виключенням з комерційного обігу.

Список використаних джерел

1. International Monetary Fund [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org>
2. Рей А. Конкурентные стратегии государства и фирм в экспортноориентированном развитии / А. Рей // Вопросы экономики . – 2004. – №8. – С. 47.
3. Моделирование инновационных процессов и экономической динамики // Проблемы информационной экономики: Сб. науч. трудов; Под ред. Р.М. Нижегородцева. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – Вып. VI. – 392 с.
4. Олейник А. Институциональная экономика / А. Олейник // Вопросы экономики. – 1999. – №1. – С. 136–142.
5. Никитин С. Государство и проблема монополии / С. Никитин, Е. Глазова // МЭ и МО. – 1994. – №7. – С. 92–93.
6. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.